

Zrinka BULJEVIĆ

STAKLENA KAMEJA S LIVIJINIM PORTRETOM

A GLASS CAMEO WITH A PORTRAIT OF LIVIA

UDK: 904: 736.24 (497.5 Vid)

736.24.041.5 (497.5 Vid) "652"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 14. 7. 2003.

Odobreno: 30. 11. 2004.

Zrinka Buljević

HR, 21000 SPLIT

Arheološki muzej

Zrinsko-Frankopanska 25

Na naronitanskoj kameji od dvoslojnog stakla, imitaciji modrobijelog kalcedona, urezan je portret carice Livije. Portret je urezan u gornjem, neprozirno bijelom sloju na prozirnoj modroj podlozi. Carica mladalačkog izgleda nosi frizuru s čeonim nodusom, tjemenom pletenicom i blago valovitom kosom sa strane uvijenom poput kriški, preko gornjeg dijela uha upletenom u nisku punđu, te s odjećom spojenom na lijevom ramenu. Analogne staklene kameje nalazimo u Musée d'art et d'histoire u Ženevi, British Museumu i u Berlinu. Analogne kalcedonske kameje su u zbirci Vojvode od Devonshirea, tzv. Roger kameja u Cabinet des Médailles u Parizu, te u Royal Coin Cabinet u Leidenu. Kameja iz naronitanskog Augusteuma potječe iz Rima Tiberijeva doba.

Inv. br. 2087

Dužina: 5,02 cm

Širina: 3,58 cm

Debljina podloge: 0,33 – 0,5 cm

Debljina: 0,95 cm

Težina: 20,99 g

Naronitanska kameja nađena je na zapadnome postamentu Augusteuma, tik uz kasnoantički grob 14, na stijenci amfore, ispod podnice postamenta. S obzirom na dimenzije i mjesto nalaza mogla je biti utisnuta u štuko dekoraciju jedne od skulptura ili, pak, u hramski zid.¹ Portret je karakterističan. Nesumnjivo Livija – bilo je jasno već u trenutku nalaza.² To je portret

¹ RICHTER 1956, p. 121; SENA CHIESA 1966, p. 5; D'AMBROSIO 1997, p. 24, n. 16 i 17

² MARIN 1997, p. 145; MARIN 2001, p. 107

službenoga karaktera, u službi carske propagande, slično kao portreti na novcu izrađeni na temelju rimskih predložaka.³

Ta je ovalna portretna kameja od dvoslojna stakla što oponaša prirodan izgled dvoslojnoga modrobijeloga kalcedona (obrtnici su se već u helenizmu izvještali u imitiranju poludragoga i dragoga kamenja dostupnijim staklom);⁴ podloga ili donji sloj je od poluprozirna tamnomodroga stakla, a Livijin portret (nalijevo) urezan je u gornjem sloju od neprozirna mliječnobijeloga stakla. Na gornjoj strani podloge je ljubičasto-zelena irizacija, s donje je strane podloga mjestimično porozna; oštećen je djelić ruba s desne strane. Površina bijeloga sloja je veoma porozna. Rub kameje je trokutasto profiliran.

Lice je oblikovano tako da svaki fizionomijski detalj: nisko čelo, velike istaknute oči, orlovski nos, mala čvrsto urezana usta, ispupčena bradica, otkriva hladan Livijin izraz. Carica mladalačkoga izgleda je prikazana s frizurom s čeonim *nodusom*, tjemenom pletenicom i blago valovitom kosom sa strane uvijenoj poput kriški, preko gornjega dijela uha upletenoj u nisku punđu, te s odjećom spojenom na lijevome ramenu.

U Augustovo doba jačaju akademske tendencije službene umjetnosti, prikazi su uredni i hladni što se naglašava i novim tipom kamena – arapskoga sardoniksa sivomodričastih i crnih slojeva što sve više zamjenjuje indijski sardoniks toplih jantarnih nijansi.⁵ Neprozirno bijelo i poluprozirno modro je najpopularnija kombinacija boja kameja stakla (engl. *cameo glass*),⁶ izvanredna dostignuća rimsko-italskoga staklarstva Augustova i julijevsko-klaudijevskoga doba.⁷

Rimsko kameja staklo izrađivalo se u dvama navratima: u Augustovom i julijevsko-klaudijevskom dobu (između 27. pr. Kr. i 68. po. Kr.), te u kasnijem carskom dobu, negdje od sred. 3. do sred. 4. st.⁸ Tehnike rabljene za urezivanje, rezanje i poliranje kamenih i staklenih kameja su zapravo jednake i razumno je pretpostaviti da je, kao i u kasnijim vremenima, primjerice u Europi 17. st.,

³ BREGLIA 1959, p. 292; CAMBI 2000, p. 11, 40

⁴ BABELON 1896, p. 1468, n. 26; Plinije, NH, 36, 194; 37, 98, 117, 128; RICHTER 1956, p. 121; BREGLIA 1959, p. 288; FILARSKA 1962, p. 45; TONDO 1990, p. 3 i 4; SENA CHIESA 1966, p. 2, 5-7; p. 7. n. 10; Plinije, NH, 35, 48: *vitreis gemmis e volgi anulis*; CLARK 1986, p. 70; VOLLENWEIDER 1994, p. 832, sl. 929; KRUG 1995, p. 182; Plinije, NH, 37, 83.98.128

⁵ BREGLIA 1959, p. 290

⁶ GOLDSTEIN 1982, p. 10, n. 13; FREESTONE/GUDENRATH/PAINTER/WHITEHOUSE 1990, p. 126

⁷ FREESTONE/GUDENRATH/PAINTER/WHITEHOUSE 1990, p. 127-129; FILARSKA 1962, p. 43-46

⁸ FREESTONE/GUDENRATH/PAINTER/WHITEHOUSE 1990, p. 126; SENA CHIESA 1966, p. 32, 66

isti obrtnik, umjetnik, obrađivao i staklo i kamenje.⁹ Za izradbu kameje bi se fuzirala dva odvojeno lijevana staklena sloja, uglavnom modro-bijela, kako je slučaj i s naronitanskom kamejom. Suvišno staklo iz gornjega sloja bi se odstranilo iz dijela oko obrisa dekorativnoga prikaza otkrivajući tako donji sloj kao pozadinu.¹⁰

Većina se rimskih portreta na intaljima i kamejama može povezati s carskom obitelji. Pravo na lik bila je carska prerogativa pa se ni na gemama, kao ni na novcu, nije poticao privatan portret, čak ni među pripadnicima visokih klasa.¹¹

Spomenimo, primjerice, najpoznatije geme u službi carske propagande: *Gemma Augustea* u bečkom Kunsthistorisches Museumu pripisuje se Dioskuridu (Dioskourides), dvorskomu majstoru, graveru iz Augustova doba,¹² te *Velika francuska (ili pariška) kameja* u Cabinet des Médaillesu u sklopu Bibliothèque Nationale u Parizu što se uglavnom datira u Tiberijevo doba.¹³ Dioskurid je desetljećima bio povezan s obitelji Julijevaca u drugoj polovini 1. st. pr. Kr.¹⁴ U dvadesetima pr. Kr. je za Augusta napravio pečat s njegovim likom. U vremenu Ara Pacis urezao je portrete dama iz carske kuće u kamenu i staklu.¹⁵ Tri su njegova sina: Eutyches, Hyllos i Herophilos djelovala u Tiberijevo doba.¹⁶ Navedimo ovdje staklenu kameju s Tiberijevim portretom u Kunsthistorisches Museumu u Beču koju je potpisao Herophilus.¹⁷

Naronitanska kameja nije jedina portretna staklena kameja iz rimske provincije Dalmacije. Na jednoj staklenoj kameji od bijeloga stakla na podlozi od tamnoga stakla, s nepoznatoga nalazišta u Dalmaciji, portretirana je neka

⁹ FREESTONE/GUDENRATH/PAINTER/WHITEHOUSE 1990, p. 124, p. 126, n. 5; VOLLENWEIDER 1966, p. 63-64; GOLDSTEIN 1982, p. 11/12; Plinije piše da se neko staklo *torno teritur* što implicira rotirajući instrument pomoću kojeg se rimsko staklo rezalo i graviralo: CHARLESTON 1964, p. 87, n. 23; GOLSTEIN 1982, p. 12; Plinije, NH, 36, 193

¹⁰ FLEMING 1999, p. 29

¹¹ TONDO 1990, p. 4

¹² BERNOULLI 1886, tab. XXIX; FURTWÄNGLER 1900, (1. i 2. dio), tab. LVI, p. 33/34; 3. dio: p. 314/315; EICHLER/KRIS 1927, p. 52-56, cat. n° 7, tab. 4; BREGLIA 1959, p. 290/291, sl. 431; ZANKER 1988, sl. 182; VOLLENWEIDER 1994, p. 832

¹³ BERNOULLI 1886, tab. XXX, p. 94; BABELON 1896, p. 1477, sl. 3518; FURTWÄNGLER 1900, (1. i 2. dio), tab. LX, p. 268-271; 3. dio: p. 314/315; ROCCHETTI 1959, sl. 432, 433, n° 2; VOLLENWEIDER 1994, p. 832, 833

¹⁴ FREESTONE/GUDENRATH/PAINTER/WHITEHOUSE 1990, p. 125, n. 16

¹⁵ GOLDSTEIN 1982, p. 8; Plinije, NH, 37, 8; FREESTONE/GUDENRATH/PAINTER/WHITEHOUSE 1990, p. 125, n. 17

¹⁶ BREGLIA 1959, p. 290

¹⁷ ZAZOFF 1983, p. 316, n. 58, tab. 91, 1; EICHLER/KRIS 1927, p. 59, cat. n° 12, tab. 6; BERNOULLI 1886, tab. XXVI, 5

od carica julijejsko-klaudijejske dinastije. Ta se kameja u prstenu čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.¹⁸ Dodajmo da je iz provincije Dalmacije sačuvana i staklena falera, službeno vojničko odličje za zasluge na bojišnici, s likom Tiberija iz *Burnuma* (Ivoševci kod Kistanja) u Arheološkom muzeju u Zadru i ulomak u Muzeju Franjevačkoga samostana u Sinju na kojem je vjerojatno bio prikazan Germanik ili Druz Mlađi.¹⁹

Iz hrvatskoga dijela provincije Panonije Superior, iz Siska (rimska *Siscia*), potječe kameja od bijeloga i žutoga stakla na crnoj podlozi s portretom carice iz doba antoninske dinastije, moguće Faustine Mlađe ili Lucille.²⁰

Od staklenih kameja s Livijinim portretom navedimo ovdje kameju od purpurnoga stakla s prikazom Livije kao Cerere nalijevo u Thorvaldsen muzeju.²¹

Na sljedećim kalcedonskim kamejama, na *Velikoj francuskoj* (ili *pariškoj*) kameji,²² ili na onoj u Kunsthistorisches Museum, ²³ odnosno u Museo archeologico u Firenzi,²⁴ ili u Museo Capitolino u Rimu²⁵ Livija nosi frizuru što evocira grčki, klasicistički stil, s kosom razdijeljenom na sredini čela i skupljenom, sa uvojcima ili bez uvojaka na sljepoočnicama, u pundu na potiljku, ponekad s dijademom ili velom. To je tip Livije s auličkim prizvukom, kao Salus, Iustitia, Pietas na Tiberijevim dupondijima kovanima u Rimu i sličnim tipovima što su se kovali u Pergamu, Bizantu, Korintu i u zapadnim gradovima.²⁶

¹⁸ TESORI NAZIONALI DELLA CROAZIA 1991, cat. n° 217, p. 47 i 161; RETRATOS ANTIGUOS 1989, cat. n° 52, p. 91; RETRATS ANTICS 1989, cat. n° 52, p. 91; ANTIKE PORTRÄTS 1988, cat. n° 77, p. 86-87; ANTIČKI PORTRET 1987, cat. n° 77, p. 162

¹⁹ CAMBI 2000, p. 10, n. 7; p. 40, n. 239-242; FADIĆ 1998, cat. n° 221, p. 91; RETRATOS ANTIGUOS 1989, cat. n° 47, p. 90; RETRATS ANTICS 1989, cat. n° 47, p. 90; ANTIKE PORTRÄTS 1988, cat. n° 72, p. 84-85; ANTIČKI PORTRET 1987, cat. n° 72, p. 160-161; ILAKOVAC 1981, p. 47; NEDVED 1981, p. 182, cat. n° 329, tab. 25; ILAKOVAC 1976

²⁰ TESORI NAZIONALI DELLA CROAZIA 1991, cat. n° 243, p. 51 i 168; RETRATOS ANTIGUOS 1989, cat. n° 84, p. 100; RETRATS ANTICS 1989, cat. n° 84, p. 100; ANTIKE PORTRÄTS 1988, cat. n° 161, p. 147; ANTIČKI PORTRET 1987, cat. n° 161, p. 205

²¹ FOSSING M.A. 1929, tab. XXIV, n° 1975, p. 267

²² BERNOULLI 1886, tab. XXX, p. 94; BABELON 1896, p. 1477, sl. 3518; FURTWÄNGLER 1900, (1. i 2. dio), tab. LX, p. 268-271; 3. dio: p. 314/315; ROCCHETTI 1959, sl. 432, 433, n° 2; VOLLENWEIDER 1966, p. 68, n. 24, tab. 73, 6, p. 117; VOLLENWEIDER 1994, p. 832, 833

²³ BERNOULLI 1886, p. 94, XXVII., 2; FURTWÄNGLER 1900, p. 318; EICHLER/KRIS 1927, p. 57, cat. n° 9, tab. 5; ZANKER 1988, sl. 184, p. 234; FABBRINI 1961, p. 664

²⁴ BERNOULLI 1886, XXVII., 6; TONDO 1990, cat. n° 20 na p. 36 i 61; VOLLENWEIDER 1966, p. 69, n. 25, p. 68, n. 23, tab. 76, 4, p. 118

²⁵ VOLLENWEIDER 1966, p. 68, bilj. 23, tab. 73, 7, p. 117

²⁶ FABBRINI 1961, p. 665, 666; BERNOULLI 1886, XXXII, 12, 13, 11

Portret Livije na novcu kasnoaugustovskoga, tiberijevskoga i klaudijevskoga doba svodi se na dva glavna tipa što najvjerojatnije reproduciraju službene ili kultne statue po provincijama Rimskoga Carstva. Brojni se caričini službeni portreti na gemama, mramornim i brončanim skulpturama dovode u vezu s tim dvama temeljnim tipovima. Oba tipa promoviraju caricu u mladalačkoj dobi s kosom počešljanom prema modi Augustova doba. Za razliku od gore spomenutoga, klasicističkoga ili II. tipa, Livija I. tipa nosi tzv. italsku frizuru kasnorepublikanskoga doba, s čeonim nodusom, tjemenom pletenicom i pundom na zatiljku kao što je, primjerice, na novcu Tiberijeva doba iz Efeza i Klazomene.²⁷

Slična naronitanskoj staklenoj kameji je kameja s prikazom Livije nalijevo i s frizurom na nodus, što se čuva u Musée d'art et d'histoire u Ženevi. Ta je kameja manjih dimenzija s obzirom na dugotrajni mladalački tip Livije s frizurom na nodus široko datirana.²⁸ Analogna naronitanskoj je fragmentirana staklena kameja, imitacija oniksa, s Livijinim portretom tipa Marboury Hall u British Museumu,²⁹ te kameja (neprozirno bijela na tamnoj podlozi) iz Berlina.³⁰

Upozorimo dalje na slične kalcedonske kameje - na Livijin portret u profilu nalijevo na bijelo-sivoj kameji u zbirci Vojvode od Devonshirea,³¹ na caričin profil nadesno na bijelo-smeđoj kameji Roger u Cabinet des Médaillesu u Parizu³² i na njezin portret nalijevo na bijelo-smeđoj kameji, nekad u Hagu, sada u Royal Coin Cabinetu u Leidenu.³³ Vollenweider drži prvu kameju Dioskuridovim djelom, a druge dvije kameje iz Tiberijeva doba mogućim radom njegovih sinova.³⁴

Kameja Roger pripada Fabbrini tipu I. b službenih caričinih portreta.³⁵ Drugoj seriji istoga tipa pripadaju portreti *capita iuagata* Livije i Augusta na Berlinskoj kameji³⁶ i Livije i Tiberija na Firentinskoj kameji.³⁷ Spomenimo

²⁷ FABBRINI 1961, p. 664-666; novac iz Efeza: SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM 1982, tab. 8, n° 360-369; novac iz Klazomene: *ibid.*, tab. 2, n° 117

²⁸ VOLLENWEIDER 1979, cat. n° 206 na p. 196; tab. 62, sl. 206, 3 i 3a

²⁹ WALTERS 1926, p. 357, cat. n° 3813, tab. XXXIX; FABBRINI 1961, p. 665; POULSEN 1962, p. 68, n° 7, tip D; VOLLENWEIDER 1979, p. 196, n. 9

³⁰ FURTWÄNGLER 1896, n° 11214, tab. 68; VOLLENWEIDER 1972-74, p. 283, tab. 166, 10; VOLLENWEIDER 1979, p. 196, n. 8; BARTMAN 1999, cat. 93, p. 188

³¹ VOLLENWEIDER 1979, p. 196, n. 3; VOLLENWEIDER 1966, p. 59, tab. 59, 2°, tab. 60, 2, p. 112/113

³² BABELON 1896, p. 1476, n. 6; BERNOULLI 1886, p. 105; VOLLENWEIDER 1966, p. 68, p. 64, n. 90, tab. 74, 1, p. 117

³³ BERNOULLI 1886, p. 105, tab. XXVII, 7; VOLLENWEIDER 1966, p. 73, n. 58, p. 64, n. 90, tab. 84, 1, p. 120

³⁴ VOLLENWEIDER 1979, p. 196, n. 5; VOLLENWEIDER 1966, p. 73

³⁵ FABBRINI 1961, p. 666

³⁶ BERNOULLI 1886, tab. XXVII, 1, p. 81 i 95

³⁷ BERNOULLI 1886, XXVII, 8, p. 95; FURTWÄNGLER 1900, p. 318; TONDO 1990, p. 18, cat. n° 22 na p. 36 i 60; VOLLENWEIDER 1966, p. 69, n. 26, tab. 76, 3, p. 118

ovdje kameju od oniksa u Kunsthistorisches Museum u Beču s portretom cara Tiberija nadesno. Potječe iz Rima druge četvrtine 1. st. i vjerojatno je rad Herophilosa, jednog od trojice Dioskuridovih sinova koji su djelovali u Tiberijevo doba. Pretpostavlja se da je na toj kružnoj kameji izvorno uz cara bila i njegova majka - Livija.³⁸ U istoj je skupini s Roger kamejom Livijina glava iz Fayuma³⁹ - predložak mramornoj naronitanskoj Liviji.⁴⁰

Mramorna glava Livije iz Narone odaje akademski tretman.⁴¹ Akademizam portreta na kameji iz Narone pojačan je uporabom boja - bijeli portret na modroj podlozi. I mramorna Livija nosi frizuru s karakterističnim čeonim *nodusom*, tjemenom pletenicom i kosom sa strana uvijenom poput kriški. Datirana je u 2., 3. desetljeće, u Tiberijevo doba.⁴² Naronitanska staklena Livija mladalačkoga izgleda s frizurom na nodus vjerojatno potječe iz Rima Tiberijeva doba.

³⁸ EICHLER/KRIS 1927, p. 59, cat. n° 13, tab. 6; GOLDSTEIN 1982, p. 98, n° 2

³⁹ POULSEN 1951, p. 427/428, n° 615; BILLED TAVLER 1907, L, 615; POULSEN 1962, n° 34, tab. LII-LIV, p. 65-71, tip C; nađena je zajedno s Augustom i Tiberijem: POULSEN 1951, August: p. 423/424, n° 610 i Tiberije: p. 431/432, n° 623; BILLED TAVLER 1907, XXXIX, 610 i L, 623

⁴⁰ CAMBI 2000, p. 38, n. 217-219; cat. n° 28, tab. 27; POULSEN 1962, p. 68, n° 16 i 17, tip C; skupinu vidi kod: POULSEN 1951, August: p. 423/424, n° 610 i Tiberije: p. 431/432, n° 623; BILLED TAVLER 1907, XXXIX, 610 i L, 623

⁴¹ CAMBI 2000, p. 103

⁴² MARIN 2001, sl. 27, p. 106, n. 86; CAMBI 2000, p. 38, n. 217-219, cat. n° 28, tab. 27; POULSEN 1962, p. 68, n° 17

LITERATURA

ANTIČKI PORTRET 1987

Jevtović, J. (ed.), *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd 1987

ANTIKE PORTRÄTS 1988

Antike Porträts aus Jugoslawien, Frankfurt am Main 1988

BABELON 1896

Babelon, E., *Gemmae*, in: C. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* II/2, Paris 1896, pp. 1460-1488

BARTMAN 1999

Bartman, E., *Portraits of Livia. Imaging the Imperial Women in Augustan Rome*, Cambridge 1999

BERNOULLI 1886

Bernoulli, J. J., *Die Bildnisse der Römischen Kaiser* II/1, Berlin-Stuttgart 1886

BILLED TAVLER 1907

Ny Carlsberg Glyptotek, Billedtavler til kataloget over antike kunstvaerker, Kjøbenhavn 1907

BREGLIA 1959

Breglia, L., *Cammeo*, in: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* II, Roma 1959, pp. 288-295

CAMBI 2000

Cambi, N., *Imago Animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000

CHARLESTON 1964

Charleston, R. J., *Wheel-Engraving and-Cutting: Some Early Equipment*, *Journal of Glass Studies* 6, Corning, New York 1964, pp. 83-100

CLARK 1986

Clark, G., *Symbols of Excellence*, Cambridge [et al.] 1986

D'AMBROSIO 1997

D'Ambrosio, A., De Carolis, E. (ed.), *Pompei*, in: *I monili dall'area vesuviana*, Roma 1997, pp. 21-25

EICHLER – KRIS 1927

Eichler, F. – Kris, E., *Die Kameen im Kunsthistorischen Museum*, Wien 1927 (Publikationen aus den Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, II)

FABBRINI 1961

Fabbrini, L., *Livia Drussila*, in: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* IV, Roma 1961, pp. 663-667

FADIĆ 1998

Fadić, I., *I vetri tardoantichi. Il corredo ecclesiastico e la liturgia*, in: N. Cambi, E. Marin (ed.), *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, III, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku suppl. vol. 87-89/1994-1996, Città del Vaticano-Split 1998*, pp. 241-250

FILARSKA 1962

Filarska, B., *Szkla starozytne*, Warszawa 1962

FLEMING 1999

Fleming, S. J., *Roman Glass: Reflections on Cultural Change*, Philadelphia 1999

FOSSING 1929

Fossing, M. A. P., *Catalogue of the Antique Engraved Gems and Cameos*, Copenhagen 1929

FREESTONE – GUDENRATH – PAINTER – WHITEHOUSE 1990

Freestone, J. C. – Gudenrath, W. – Painter, K. – Whitehouse, D., *Recent Resarch on the Portland Vase*, *Journal of Glass Studies* 32, Corning, New York 1990, pp. 85-136

FURTWÄNGLER 1900

Furtwängler, A., *Die aniken Gemmen geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum* 1-3, Leipzig 1900

GOLDSTEIN 1982

Goldstein, S. M., *Roman Cameo Glass*, in: S. M. Goldstein, L. S. Rakow, J. K. Rakow, *Cameo Glass. Masterpieces from 2000 Years of Glassmaking*, Corning, New York 1982, pp. 8-29

ILAKOVAC 1976

Ilakovac, B., *Portretna medalja iz Burnuma*, in: *Antičko steklo v Jugoslaviji*, Ljubljana 1976, (Materijali XI), *Arheološki vestnik* 25/1974, pp. 158-164

ILAKOVAC 1981

Ilakovac, B., *Nakit u doba Rimskog Carstva*, in: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981, pp. 41-50

KRUG 1995

Krug, A., *Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier*, Trier 1995

MARIN 1997a

Marin, E., *Ave Narona*, Zagreb 1997

MARIN 2001

Marin, E., *The temple of the imperial cult (Augusteum) at Narona and its statues (interim report)*, *Journal of Roman Archaeology* 14/1, Portsmouth 2001, pp. 80-112

NEDVED 1981

Nedved, B., *Nakit rimskog razdoblja*, in: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981, pp. 151-182

POULSEN 1951

Poulsen, F., *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1951

POULSEN 1962-1974

Poulsen, F., *Les portraits romains I-II*, Copenhagen 1962-1974

RETRATOS ANTIGUOS 1989

Marin, E. (ed.), *Retratos antiguos en Yugoslavia*, Barcelona 1989

RETRATS ANTICS 1989

Marin, E. (ed.), *Retrats antics a Iugoslàvia*, Barcelona 1989

RICHTER 1956

Richter, G. M. A., *Catalogue of Engraved Gems Greek Etruscan and Roman*, Roma 1956

ROCCHETTI 1959

Rocchetti, L., *Cammeo di Francia*, in: *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale II*, Roma 1959, pp. 295-298

SENA CHIESA 1966

Sena Chiesa, G., *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, Aquileia 1966

SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM 1982

Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Ionia, Caria and Lydia, 5, New Jersey 1982

TESORINAZIONALI DELLA CROAZIA 1991

Rendić-Miočević, A. (ed.), *Tesori nazionali della Croazia – capolavori dei Musei di Zagabria - Arezzo* 1991

TONDO 1990

Tondo L., *I camei*, in: L. Tondo, F. M. Vanni, *Le gemme dei Medici e dei Lorena nel Museo archeologico di Firenze*, Firenze 1990, pp. 1-154

VOLLENWEIDER 1966

Vollenweider, M.-L., *Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer und augusteischer Zeit*, Baden-Baden 1966

VOLLENWEIDER 1979

Vollenweider, M.-L., *Musée d'art et d'histoire de Genève*, Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées II, Mainz am Rhein 1979

VOLLENWEIDER 1994

Vollenweider, M.-L., *Cammeo*, in: Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale I, Secondo supplemento, Roma 1994, pp. 831-833

ZANKER 1988

Zanker, P., *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor 1988

ZAZOFF 1983

Zazoff, P., *Die antiken Gemmen*, München 1983

Note:

The English and Spanish versions of this text, with illustrations, were published in *The Rise and Fall of an Imperial Shrine. Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, ed. E. Marin and M. Vickers, Split 2004, *Divo Augusto. La descoberta d'un temple romà a Croàcia. El descubrimiento de un templo romano en Croacia*, ed. E. Marin and I. Rodà, Split 2004.